

Kültür, Sanat ve Beşeriyet İlişkisi

Prof. Aysen Soysaldı

Makale Geliş Tarihi: 04.07.2018
Yayına Kabul Tarihi: 05.11.2018

Özet

Kültür bir milletin tarih boyunca ürettiği sözlü, yazılı, maddi ve manevi değerlerdir. Bütün sanatlar üretildiği toplum hayatından beslenmektedir. Toplum hayatı ise gelenek, görenek, din, töre, anane gibi yaşam tarzımızı şekillendiren normların etkilediği davranış biçimlerinden oluşmaktadır. İşte sanatın toplum için üretildiği performanslar ve eserler bu davranış biçimlerini işlemektedir. Bu deneme yazısının amacı sanat ve estetiğin toplum hayatına etkilerini ele almak ve tartışmaktır.

Toplumda kabul gören ve iyiyi, güzeli öven estetik değerler, insan davranışlarını doğruya yönlendiren kültür-sanat ortamlarıdır. Sanatın toplumdaki ilişkilere yaklaşımı ise; doğru bilinen davranışların gerçek doğru olup olmadığının sorgulanmasıdır. Bu sorgulama hayata dair mutluluktan ziyade, kaygıları dile getirmeyi ve acı, eziyet, saygısızlık, zulüm, özgürlük gibi kavramlara dikkat çekmeyi amaç edinir. Elbette daima iyi-kötü, güzel-çirkin, zalim-mazlum, şüphe-inanç var olacaktır. İnsanlığın ürettiği erdemler varken, beşeriyetin maruz kaldığı sıkıntıların tümü de sanatçılar tarafından hiciv konusu olmaya devam edecektir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Sanat, Beşeriyet, Toplumsal İlişkiler

THE RELATIONSHIP OF ART, HUMANITY AND CULTURE

Abstract

Culture is, the sum of what is produced throughout the history of a nation that are oral, written, tangible or intangible and spiritual values. Community life consists of behaviors that are influenced by norms that shape our lifestyle such as tradition, custom and religion. Hence the performances and artifacts produced by art for the society are shaped by these behaviors. The aim of this essay is to discuss and discuss the effects of art and aesthetics on community life.

Aesthetic values accepted in the society and good, beautiful and praiseworthy are the cultural accumulations that direct human behaviors to the right. The approach of art to associations in society is; is the question of whether the right known behavior is true or not. This inquiry aims to express concerns about life and draw attention to concepts such as suffering, disrespect, oppression, and freedom.

Of course there will always be good-bad, beautiful-ugly, cruel-oppressed, suspicious-belief. While there are virtues created by mankind, all the troubles that humanity will suffer will continue to be satirical by the artists.

Keywords: Culture, Art, Humanity, Social Relationships

Prof. Aysen Soysaldı. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, Ankara.
E-posta: asoyosal@gazi.edu.tr

Giriş

Bu değerlerin başında sanat gelir. Sanatın sözlü ve yazılı eserleri edebiyat, sesle icra edilen eserleri müzik, plastik eserlere güzel sanatlar denir. Bu sanatların birleştiği sahne sanatları, tiyatro, sinema, video gibi hareketin de eklendiği performanslar ile görsel sanatlar meydana gelir. Yaşanılan bölgenin iklimi, botaniği, coğrafyası, yeraltı, yerüstü ve su kaynakları hayat şartlarını oluşturur. Bu şartların yanında insanların örf-adet, gelenek-görenek, töre-din olarak bildiğimiz kurallarla yönetilen barınma, iletişim, vicdan ve güvenlik koşulları ortaya çıkmaktadır. Bu kuralların da günlük yaşantıları, hukuku, toplumun yerleşim ve göç hareketlerini, dini törenleri, kültür ve sanatı yönlendirdiği düşünülebilir.

Türklerin sahip olduğu soy ve topluluk özellikleri ve bozkırın sunduğu hayat şartları, tarihleri boyunca süregelen mücadeleler ve ilişki kurulan yabancı kültür ve inanç sistemleri, yerleşilen her yeni toprağın getirdiği malzemeler ve coğrafi şartlar Türk Sanat ve Kültürünü belirli bir çerçeveye oturtulamayacak kadar devingen ve zengin kılmıştır (Demirbulak, 2012, s:1-1)

Kültür bir milletin tarih boyunca ürettiği sözlü, yazılı, maddi ve manevi değerleridir. Tarih boyunca üretilen kültür ve sanat eserlerinin günümüze ulaşılabilen örnekleri müzelerde yerini almıştır. Bu arkeolojik veya etnografik eserlerde o dönemlerin yaşam tarzları, giyim-kuşam- süslenme, mimari sanatlar göz önüne serilmektedir. Bugün bu eserleri seyredenler o dönem insanların inandığı kutsal değerleri, kadın-erkek ilişkileri, toplum düzeni, yönetim biçimleri, sembolik değerleri bu eserler üzerinden okuyabilmektedir.

Prof. Kenan Özbek vasiyetinde; "Etnoğrafya bilindiği gibi halkbilimidir. Toplumun kültür ve sanatını özümleyen yapıtlardır. Bir etnografik eser arkeolojik yazıt gibidir. Bize hangi toplumdan geldiğini, hangi kültürlerin etkisinde kaldığını, nasıl bir hayat yaşadıklarını, özel yaşantılarına ait ipuçlarını, inançlarını, dinlerini, kültür zenginliklerini tek tek anlatır. İşte tüm bunlar bizim toplumsal kimliklerimizdir. Bu yüzden etnoğrafik eserlerimizin korunması gerekir" (Soysaldı 1995:62)

Dolayısıyla her eserde tasarlayanın ve kullananın hayat anlayışını yansıtan sembolik biçim, renk vb. öğelere rastlamak mümkündür. Dolayısıyla geçmiş nesillerin bıraktığı kültürel miras o dönemlerin arkeolojik tabletleri gibidir. Yaşanmış ortamlar, mimari, giyim-kuşam, halı-kilim, değerli ve yarı değerli metal eşyalar ve diğer ihtiyaç malzemeleri, kutsal kitaplar başta olmak üzere, tıp, fen, matematik, astronomi gibi her dalda bilimsel, musiki eserlerin el yazması kitapları çok değerli kültür varlıklarımızdır.

Ancak somut ve somut olmayan kültürel miras olarak adlandırılan geçmiş yaşam birikimlerini anlatan eserler hem bizimle yaşamaya devam ediyor, hem de tamamen farklılaşmış olan yönleriyle bize yabancı olabiliyor. Örneğin; Tıp tarihinde müzikle tedavi geçmişte çok iyi bilinen ve uygulanan bir yöntem iken, zamanla terkedilmiş ve unutulmuş, bugün ruh hastalıkları tedavisinde yeniden keşfedilmiş bir terapidir. Sivas Divriği, Edirne, Amasya gibi önemli şehirlerdeki şifahanelerde Selçuklu ve Osmanlı tıbbının ve musikişinaslarının icralarıyla ortak yürütülen, somut olmayan kültürel mirasımızın önemli bir parçasıdır. Bu sanatla tedavi toplum sanat ilişkisinin, davranış terapisinde göze çarpan, en bariz örneklerindedir.

Aynı zamanda hem geçmişte, hem de bugün güzel duygular paylaşarak izlenen kültür mirası eserler de vardır. Bunlar plastik sanatlarda olduğu kadar Türk-İslam sanatlarında da sadece müzelerde değil resmi, sivil ve dini mimari ve el yazması eserlerin süsleme sanatlarında görülmektedir.

Kültür Sanat ve İnanç

Sanat eserleri pek çok kültür ögesi gibi toplumdan topluma, dönemden döneme farklı biçimlerde yorumlanmış şekliyle toplumun dinamik birer göstergesidir. Ayrıca tarih içinde üretildiği zamanın düşünce, istek ve ihtiyaçlarını yansıttığı ölçüde o toplumu temsil ettiği ifade edilebilir.

Sanat; bir duygunun, tasarımın veya güzelliğin anlatımında kullanılan yöntemlerin tamamı veya bu anlatım sonucunda ortaya çıkan üstün beceridir. İster söz sanatı edebi eserler, ister resim, heykel, gibi plastik eserler, ister müzik gibi fonetik-işitsel, ister edebiyat, görsel ve fonetiği birleştiren tiyatro, sinema olsun, kendisini sıradanlarından ayıran, dolayısıyla hoşluk, güzellik taşıyan ve insanların his-duygu dünyalarında olumlu yansımalarla yol açan her "şey" ya da performans sanat vasfını taşır. Bir başka bakışla "Sanat bir insan işi, bir insan yaratması olarak, yine insanın kendini ifade etme yollarından biridir" (Mülayim. 1994, s:17). "insanların gördükleri, işittikleri, his ve tasavvur ettikleri olayları ve güzellikleri, insanlarda estetik bir heyecan uyandıracak şekilde ifade etmesidir" (Akdogan, 2001, s. 214; Çam, 1994, s:12).

Sanat kavramı her toplumda kendi dinamikleri yani gelenek, görenek, töre ve anane denilen normlar inanç sistemlerine dayanır. Elbette bu inanç sistemlerinin meydana getirmiş olduğu manevi kültürü somutlaştıran, sanat eserleri de etnik çeşitliliğe göre farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Bu manevi anlayış ve düşüncelerle biçimlenen, renklenen, seslendirilen, ışıklandırılan, hatta zaman ve mekân ilişkisiyle insanlara sunulan performanslar bir sosyal gerçekliktir. Örneğin Türk-İslam dünyasında samah-semahlar ve

Selçuklulardan bu yana kurumsallaşmış Mevlevilikte yapılan sema dini bir eylem veya zikiridir. Bu dini eylemi oluşturan söz, hareket, ezgi-ritim, giysi-taki vb. kullanılan malzemeler sanat ve zanaat eserleridir. Tabii ki bu tören veya faaliyetler aynı zamanda toplum hayatını etkileyen ve herkesin katıldığı tam anlamıyla toplumsal bir eylemdir. Böylece sanat her inanca, ekonomik ve kültürel seviyeye göre gelişim gösterir. Halk inancındaki Semah'ın Medrese ve aristokraside semaya dönüşmesi de böyledir. Elbette kabile, etnik toplum yaşantısında da sanat vardır. Bu zanaat düzeyindeki kostümler ve sahne dekorlarındaki, onların maddi-manevi kültürünü yansıtan basit, ancak anlam yüklü nesnelere ile performanstaki söz ve ritim ezgileridir.

Ancak ekonomik açıdan gelişmiş toplumlarda sanat lüks tüketim ve gösteriş unsuruna dönüşür. Türk sanatının en gelişmiş evrelerine bakılırsa; zenginliğin arttığı, bilim ve teknolojinin de geliştiği dönemler olduğu görülür. Bilim daima sanatı destekler, sanat da bilimsel seviyenin göstergesidir. Örneğin Selçuklu dönemi bilim ve tekniğin birleşimiyle mimari, edebiyat, müzik, el yazma kitaplar ve diğer sanat eserlerinde zirve örneklerin verildiği aşikârdır. Bu dönemde İslam dünyası Buhara'dan Endülüs'e astronomi, tıp, matematik-geometri ve daha birçok bilim alanında dünyanın en ileri seviyesine ulaşılmıştır. Osmanlının gelişmişliği de bilim ve tekniğin gelişmişliği ile eş zamanlıdır. Ne zaman ki medreselerde fen ve matematik vb. pozitif bilimler kaldırılmış, sadece dini bilimlerin okutulmaya başlamasıyla ekonomik duraklama ve askeri çöküş hızlanmıştır. Günümüzde de bu böyle olmakta, bilim ve sanat daima ekonomik zenginliği, o da kültürel zenginliği ve medeniyeti getirmektedir. Bugün küresel bir dünyada beşeriyet kültürel kimliklerini kaybetmeye başlamış, teknolojiyi üreten dili kullanarak, dijital iletişim kanallarıyla fikir üretmekte, üretilen bilim ve teknolojinin esirleri olarak toplumsal hayatlar da değişmektedir.

Hâlbuki kültürlerin çeşitliliği insana özgürlük alanları sunar, aynı kaynaktan gelen insan ruhu bu zengin yaşantı farklılıklarında kendi tercihi olan, aradığı iç huzurunu bulma şansına sahiptir. İşte insan yaratılışının amacı olan gerçeği yani hayatın amacını sorgulama; inançları, inanç meşrepleri sanat icralarını meydana getirmiş ve hala bu icralar yapılmaktadır. Bu anlamda sanat insan ruhunun yüceliklerindeki duyguların ifadesi olarak tanımlanabilir. Örneğin Necip Fazıl bunu "Sanat" adlı şiirinde; "Anladım işi, sanat Allah'ı aramakmış;

Marifet bu, gerisi yalnız çelik-çomakmış..." sözüyle ifade etmektedir.

Bu noktada icra edilen sanat insanın ruhunu yüceltmeli ve onu geliştirmelidir. İnsanın aşırılıklarını dengelemeli, en medeni ve estetik düzeye ulaşmasına

yardımcı olmalıdır. Yani sanatın amacı, insan-ruhunu eğitmek ve sonrasında güzel olana yönlendirerek uyandırmak olarak ifade edilebilir. Bu anlamda sanat dinin amacına da hizmet etmektedir. Çünkü din de insanlarda pozitif duygular uyandırmak, toplumu iyiye güzele yönlendirme rehberi değil midir? Bu konuda İslam dininin Kur-an'ı Kerim ve Hadis söylemleri vardır; Kudretini sanatkârlığını en küçük zerrelerde gösteren yaratan, musavvir, en güzeli ve mükemmeli tasarlayan Allah'ı zül Celal en mahir sanatkârdır. Örneğin; Balarısını küçük bir fihrist yapan(Nahl Suresi-16/68-69), bir noktacı çekirdeği kodlayan O'dur. Kâinatta görülen-görülemeyen, tüm varlıkları, atom ve hücrelerle tam da olması gerektiği gibi bezeyen, Yaraticının büyüklüğünü kavratmak keşfetmek için insan aklını, hissetmek için kalbini-gönlünü, tartmak ve doğruya yöneltmek için vicdanını yaratan elbette en yüce tasarımcı O'dur (Rahman Suresi-55). "Yemin olsun ki; Biz semada burçlar yaptık bakanlar için süsledik (estetik sanatsal yapıda yarattık) "(Hicr 16) "Biz insanı en güzel bir şekilde yarattık "(Tin 4) "O Allah ki yaptığı her eseri, güzel (en estetik) yaptı (secde; 7). "Allah güzeldir ve güzeli sever" (Hadis-i şerif).

O her şeyi zıddıyla kaim kılmıştır; gece-gündüz, iyi kötü, şüphe-inanç, erkek-dişi gibi. Sanatta da uyum ve estetik zıddıyla ortaya çıkar. Örneğin; zıt renklerin soğuk-sıcak ve açık-koyu dengesi varsa renkler uyumludur, ya da boşluk ve doluluk, ışık-gölge, ritim gibi hep evrendeki zıtlıkların dengesinin taklidi tasarım öğeleri değil midir?

Sanat ve Beşeriyet(Toplum) İlişkisi

Toplumun somut ve somut olmayan kültür unsurlarının sanatla nasıl günümüze aktarıldığı bilim-sanat seviyesinin mimari eserlere yansımalarıyla seyrine doyumlanmaz mekânlardan anlaşılacaktır. Özellikle dini mimaride İslam veya diğer dinlerdeki kutsal inanç unsurları, ibadet şekline göre şekillenen mekânlardaki kalem işi, çini, ahşap, taş süslemeler kültür ve sanat eserlerinin başında gelmektedir. Bu mekânların tefrişi için üretilen halı, kilim, kumaşlar aynı sanat eserlerinin devamı niteliğindedir. Ayrıca el yazma Kuran'ı Kerim (Mushaf) cilt, zahriye, serlevha sure başlığı vb. süsleme sanatları, hüsn-ü hat levhalar da somut kültürel mirasın en değerli eserleridir. Diğer dinlerin yapıları ve kutsal kitaplarının süslemeleri de aynı değeri hak eden kültür miraslarıdır. Elbette sözlü ve yazılı her türlü edebi ve musiki metinleri ile icra kayıtları hem somut, hem de somut olmayan kültürel miras olmakla birlikte, aynı zamanda sanat eserleridir. Dolayısıyla kültür ve sanat iç içe girmiş şekilde birbirini tamamlayan toplumun inanç ve hayat tarzını yansıtmaktadır. "İnsanlığın ürettiği bütün sanat eserleri kendini yani içinde üretildiği toplumu ifade etmektedir. Çünkü sanat

toplumun dinamik bir göstergesidir” (Batuş, 1992, s:318).

Sanat toplum için mi, sanat için mi? Sorusu daima tartışılan bir konu olmakla birlikte daima sanatın toplum için oluşunun daha çok kabul gördüğü söylenebilir. Elbette sanatı izleyen, dinleyen veya seyreden toplum olduğu için kendi hayatından bir şeyler bulmalı ki ilgi duysun. Bugün Orta Doğu insanların dinlediği (arabesk) müzik hep acıdan besleniyorsa bunun sebebi bu insanların kendinden bir şeyler bulmasıdır. Başka taraftan etnik müziklere bakıldığında da hep acı çeken, yanıp yakılan ifadeler olduğu aşikârdır. Hatta türkü yakmak da buradan gelmektedir. Plastik sanatlarda ise anıt heykeller, toplumun yaşadığı travmaları, zaferleri veya kahramanlıkları anlatmaz mı? Bu yönüyle sanat didaktik bir yapıttır.

Sanatta yücelik için gerçek estetiğin şart olduğudur. Tolstoy, sanatla ilgili birkaç genel tespit ileri sürmektedir: “1-Sanat, hayvanlar dünyasının dışında ortaya çıkan bir kavramdır. 2-Sanat, insan tarafından hissedilen, algılanan duygu ve düşünce zincirinin ahlak kuralları çerçevesinde tasviri veya resmidir. 3-Sanat, kişisel çıkarlar gözetilmeden yapılan, zahmetli, buna rağmen diğer insanlara doyumsuz zevk veren etkinliktir” demektedir” (Akdogan, 2001, s. 219-220; Tolstoy, 1992, s. 95).

Sanatçı eseriyle bir olay, kavram, duygu, fikir, direniş, sitem, arzu, gibi şeyler hakkında topluma mesaj verir. Aynı zamanda sanatçı doğrudan anlatamadığı fikir ve düşünceleri tiyatro, sinema, karikatür, teşbih vs. şeklinde eserlerine yansıtan hiciv yaparak toplumun sesi olur. Örneğin; Kadına şiddeti işleyen Fikret Otyam (Resim1) tablosundaki ana karakter olan kadını ve toplumu meydana getiren “Ana” figürü üzerinden, üzgün bir dur deyişi, ne güzel bir hicvetmiştir.

Resim 1. Yağlı boya resim, Fikret Otyam, 2018.

Hiciv kelimesinin Türkçe sözlük karşılığı yergi'dir, sanatçı gerek edebiyatta gerek güzel sanatlarda bu yergiyi eserleriyle yapar. Edebiyat edep kelimesinden türemiş, insanı yazı ve sözle anlatır. Edep aslında toplum içindeki ilişkilerde ölçüyü, saygı estetiğini tanımlar. Edepli demek; iyi eğitim, yani terbiye almış, nerede nasıl davranması gerektiğini bilen kişi demektir. Dolayısıyla edebiyat yapan şair, yazar kelimelerini özenle seçerse şiir sanatı yücelir ve başarılıdır. Okuyan kişiyi rahatsız edici bayağı sözlerle şiir yazıldığına pek rastlanmadığı gibi, çirkin biçimlendirmelerle sanat yapılmamalı denebilir. Ayrıca estetik değerler insanlığın iyi, güzel, hoş karşıladığı ortak duyguların ifadesidir. Dolayısıyla geçmişte adı sinai-i nefise (sanayi-i nefise) bugünkü deyimle güzel sanatlar olarak bilinen sanat eğitimi estetik değerler eğitimi ile başlayan bir eğitimidir. Sanat insanın estetik zevkini, düşünce ve davranışlarını yani insanlık değerlerini yükseltmelidir.

Türk milleti Tarih öncesinden başlayan ve ilk çağlarından beri Orta Asya, Avrasya ve Anadolu'da devletler kurmuş, asırlarca yönetici olmuştur. Bu Türk han, hakan ve beyleri çevrelerinde kültür ve sanat ortamları oluşturmuş, mimari, halı, kilim, kumaş ve el yazmaları tasvirleri(minyatür) ve süsleme (tezhip)leriyle ile dünyanın kütüphane ve müzelerine kültür mirası hazineler bırakmıştır. Ayrıca Dede Korkut, Ahmet Yesevi, Yunus Emre'den Sarı Saltuk'a erenler, Evliyalar Orta Asya'dan Balkanlara Türk-İslam felsefesinin sevgi muhabbet iklimini hikayeleri, deyişleri, şiirleri ve âşıkların sazıyla sözüyle taşımışlardır. Bu muhabbet ikliminde sanat ve edebiyat gelişmiş, darbı meseller dilden dile yayılmış, divanlar, mesneviler yazılmıştır. Hep iyiler kahraman olmuş, kötüler cezasını bulmuş topluma iyilik ve kahramanlık mesajları verilmiştir.

Sonuç

Sanat bir duygu ve düşünce iletişimidir. İnsan duygusu olmayan yerde sanattan bahsedilemeyeceği malumdur. Elbette sema, semah gibi maneviyat içerikli sanat performansları ulvi duygular uyandıran sanatla iletişim şekilleridir. İnsanların kendilerinden bir duygu bulamadığı performansları veya sanat eserini izleme talebi olmadığı düşünülebilir.

Günümüzün mimari, resim, heykel, halı-kilim, müzik, şiir gibi sanat eserlerindeki zevk ve estetik anlayışı ile kültürel mirası koruyup, daha ileriye götürerek gelecek nesillere aktarabildik mi? Bilişim çağında yaşanan dijital ortamlarda sanat ve bilim birlikte teknolojiyi biçimlendirmektedir. Geline nokta küresel bir dijital dünyada yeni inanç ve kültür oluşumlarıdır. Sanal iletişim kanalları ile gelişmeye başlayan, dikte edilen, yeni yaşam tarzıyla birlikte “Sofia” gibi robotik teknoloji ile insan ilişkileri değişime uğramaktadır (Girgin, Haber, 2016). Dolayısıyla çağımızın teknolojisi ile

insan hafızasını robota yükleyerek robot sevgili veya akraba yapılmaktadır. Bu durum insan ilişkilerini insan-robot ilişkilerine, ya da robotik duygusuz, mantıksal zekâ iletişimlerine yöneltmektedir. Bugünkü insanların yalnızlığın pençesinde olması, toplum hayatının, beşeri ilişkilerin bilim ve sanatın gelişmelerinden olumsuz etkilendiğini açıkça göstermektedir. Bunu olumlu etkilere dönüştürmek elbette yine bilim ve sanatın görevi olacaktır. Elbette daima iyi-kötü, güzel-çirkin, zalim-mazlum, şüphe-inanç var olacaktır. İnsanlığın ürettiği erdemler varken, beşeriyetin maruz kaldığı sıkıntıların tümü de sanatçılar tarafından hiciv konusu olmaya devam edecektir.

Kaynakça

- Akdoğan, Bayram (2001) "Sanat, Sanatçı, Sanat Eseri ve Ahlak" Cilt:42, Sayı:1, DOI: 10.1501/llhfak_0000000533, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/756/9661.pdf>
- Demirbulak, Ayşegül (2012) "Erken Devir Türk Sanatının Kaynakları", Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 3, Aralık, İstanbul, s:1-11
- Batuş, Gül Çetinor, (1992) "Toplum Sanat İlişkisi" İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 317-322, <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuifd/article/view/5000129337>, erişim Tarihi: 1 Nisan 2018.
- Çam, Nusret (1994) "İslam'da Sanat, Resim ve Mimari", Ankara.
- Girgin, Dünya Haber, (2016) <https://www.haberler.com/insana-en-cok-benzeyen-robot-sofia-8272229-haberi/> erişim: 10.11.2018
- Kısakürek, Necip Fazıl, <https://www.antoloji.com/sanat-siiri/> erişim: 10.11.2018)
- Elmalılı M. Hamdi Yazır, (2013) KURAN-I KERİM Meali, Sadeleştiren: Mehmet Şirin Doğan, Nahl-16/68, 69. Tin-95/1-4, Rahman-55, İstanbul.
- Mülayim, Selçuk (1994) Sanata Giriş, 2. baskı, Bilim Teknik yayınevi, İstanbul,
- Soysaldı Aysen (1995) "Prof. Y. Kenan Özbek ve Koleksiyonu" Sanat, S:8, T.C. Kültür Bakanlığı yay. Ankara, s:60-67.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç; (1992) "Sanat Nedir?", çev: Baran Dural, Şule Yayınları, İstanbul.

Görsel Kaynakları

Otyam Fikret, (2018) Art-Ankara.